
LJUDSKE PRAVLJICE V OSNOVNI ŠOLI¹

V članku so predstavljene ljudske pravljice, in sicer teoretična izhodišča te književne vrste (zgradba, temeljni motivno-tematski elementi), pri čemer so upoštevani operativni cilji osnovnošolskega Učnega načrta Slovenščina (2018). S stališča (mladinske) literarne vede so podrobneje predstavljeni tisti elementi pravljice, ki naj bi jih učenci in učenke prepoznali do konca drugega vzgojno-izobraževalnega obdobja: književne osebe (realne, pravljичne); književni čas in prostor (nedoločen čas in prostor, saj sta v pravljicah nakazana le posredno); zapovedi, prepovedi in prerokbe (kot preizkušnja); čudežno dogajanje (v čarobnih pravljicah); tipična zgradba (načeloma s srečnim koncem). Te elemente (UNS 2018) ponazarjamo večinoma s primeri iz slovenskih ljudskih pravljic, ki so pomemben del nacionalne kulturne dediščine.

Ključne besede: ljudske pravljice, elementi pravljice, učni načrt

1 Uvod

S spoznavanjem ljudskih pravljic se srečajo učenci in učenke v prvem in drugem vzgojno-izobraževalnem obdobju (v nadaljevanju VIO) osnovne šole. V prispevku uporabljamo izraz ljudska pravljica, ker je ta termin naveden v *Učnem načrtu Slovenščina* (v nadaljevanju UNS 2018) in želimo z njim poudariti razliko v namenu obravnave pravljčnih gradiv v različnih strokah, saj teoretiki h gradivu pristopajo

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (*Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine*, vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

iz različnih izhodiščnih znanstvenih ved.² V nadaljevanju so zajete teorije, ki utemeljujejo védenje o pravljicnem gradivu, njegovi strukturi, značilnostih in pomenu s stališča literarne vede, pri čemer je upoštevan otroški naslovnik, zato so neposredno prenosljive v osnovnošolsko prakso, skladno s prenovljenim UNS (2018, veljavnost od 1. 9. 2019). Ta, za razliko od do sedaj veljavnega UNS (2011), vzpostavlja jasen terminološki in vsebinski okvir pri obravnavi pravljic, učitelju pa ne predpisuje literarnih besedil, ki naj bi jih obravnaval, pač pa jih učitelj za doseganje zastavljenih ciljev avtonomno izbira sam.³ Za prvo VIO je kot operativni cilj pri književnosti navedeno, da učenci in učenke »prepoznajajo za pravljico značilne književne osebe, čudeže in pravljичno dogajanje, nedoločeno kraja in časa dogajanja« (UNS 2018: 15). Za drugo VIO pa, da učenci (UNS 2018: 28) »prepoznajajo značilnosti ljudskih pravljic (prepovedi, zapovedi in prerokbe, pravljичna števila, tipične pravljичne osebe) in njihovo vlogo v književnem dogajanju; prepoznajajo značilnosti slovenskih ljudskih pravljic (slovenske pravljичne osebe, pravljичni motivi); spoznavajo značilnosti pravljic drugih narodov sveta in jih primerjajo z značilnostmi slovenskih ljudskih pravljic.« Ob ustrezni izbiri gradiva za obravnavo lahko učitelj do konca drugega VIO doseže vse zastavljene operativne cilje, povezane s poznavanjem in razumevanjem ljudskih pravljic. V članku se ukvarjamo z zapisanimi (in pogosto vsaj delno prirejenimi/preoblikovanimi) ljudskimi pravljicami, zato velja opozoriti na misel Alenke Goljevšček, da je bil namreč prehod iz ustnega izročila na zapisano besedo izjemnega pomena (Goljevšček 1982: 32): »Pisava, posebno v prozi, pa ni le nov način izražanja, ampak nov način mišljenja (in s tem tudi življenja), zahteva veliko strožji, bolj zdiferenciran red pojmovnih odnosov, postane orožje logosa.«

Avtohtonosti pri ljudskih pravljicah pravzaprav ne moremo določati, saj se velja strinjati s trditvijo, ki jo je zapisal v spremni besedi k *Slovenskim narodnim pravljicam* Milko Matičetov (1955: 202): »Jedro pravljic je izrazito človeška in zato mednarodna dobrina. Menda ni motiva, ki bi ne bil razširjen daleč po svetu.« Preoblikovanje ljudskih pravljic z avtorsko poetiko ustvarjalcev (gre predvsem za jezikovne posodobitve ali prenos iz narečja v knjižni jezik) je še danes živ proces, o čemer pričajo tudi zbirke pravljic, ki jih v nadaljevanju obravnavamo. Tovrstno preoblikovanje, ki ni namenjeno folkloristični stroki (ta ohranja avtohtono gradivo),

² Različne pristope k preučevanju pravljic navaja Milena Mileva Blažić (2014: 7–85), in sicer folkloristične, strukturalistične, literarnoteoretične, psihoanalitične, sociološke, feministične in poststrukturalistične teorije. Npr. v folkloristiki, kakor jo opredeljuje Marija Stanonik (1999: 16) je slovstvena folklor »umetnost govornega jezika, predvsem umetnost narečij. Toda o njeni preteklosti lahko kaj izvemo samo na podlagi tega, kar so prestregli pisani viri in pozneje seveda tudi tisk.« Za termin slovstvena folklor navaja Stanonik (2001: 43–58) še štiri poimenovanja: narodno blago, ljudsko slovstvo, tradicionalno slovstvo, ustno slovstvo in ob tem utemeljuje uporabo izbranega termina. Za preučevanje pravljic je v folkloristiki nespregledljivo tudi načelo teksta (besedilo, torej vsebina), konteksta (kdaj so bile pravljice napisane in komu so bile namenjene – okoliščine) in teksture (kako so zapisane: jezikovna sredstva, teme, poudarki), ki ga je po teoriji Alana Dundesa v slovenski folkloristiki utrdila Marija Stanonik (2001).

³ Npr. odpravljeno je poimenovanje kratka pravljica (Kobe 1999, Blažić 2014), saj pravljica po svojem bistvu sodi med kratkoprozne vrste. Jasno je ločena obravnava ljudske in avtorske pravljice kot enodimenzionalne fantazijske književne vrste od fantastične pripovedi, ki je dvodimenzionalna (Kobe 1987, Saksida 2001, Kordigel Aberšek 2008).

morda najbolje utemelji v spremni besedi v zbirki *Za devetimi gorami* Anja Štefan (2011: 215): »Naslovniki knjig, kot je ta, pa so otroci in odrasli, ki ponujenega ne prebirajo iz strokovnega interesa, ampak predvsem zaradi uživanja v pripovedih samih. Pričakujejo izbrane zgodbe, ki bodo povedane jasno, razumljivo in bodo gladko berljive.«

Za obravnavo ljudske pravljice v šolski praksi velja omeniti prispevek Metke Kordigel (1991), ki je na podlagi študije o pravljicah nemške psihologinje Charlotte Bühler (1918) predstavila (Kordigel 1991: 35) »štiri področja, po katerih se pravljice prav posebno ločujejo od druge mladinske literature in od literature za odrasle.« Ta področja so: pravljичne osebe, dogajalni prostor, čas in milje, pravljичni motivi in motivacija v pravljici. Metka Kordigel Aberšek v *Didaktiki mladinske književnosti* (2008: 412–415) podaja temeljne pravljичne značilnosti, ki so upošteevane že v prejšnjih UNS (1998, 2011) in so ohranjene v prenovljenem UNS (2018). S pravljicami pri šolski obravnavi se je ukvarjala tudi Vida Medved Udovič (1997), ki je poudarila, da morajo učitelji poznati temeljne značilnosti pravljic, ki (Medved Udovič 1997: 103) »so pri prenašanju le-teh v šolo za učitelje obvezujoče.«⁴ Razprava Vide Medved Udovič (2019) o oživljanju žanrov slovstvene folklore pri pouku književnosti v OŠ se navezuje na obravnavo pravljic (in mitov), pri čemer teoretičarka izpostavlja miselno angažiranost učencev ter razvoj njihovega kritičnega mišljenja (Medved Udovič 2019: 30): »Ta je predpogoj učenčevega dejavnega stika z besedilom, kar pri književnem pouku spodbujamo tako, da učenčevi domišljiji, spontanemu doživljanju pravljичnega oz. mitskega besedila pridružujemo književno znanje (zaznavanje prvin besedila) in mu pomagamo pri artikulaciji lastnega, samostojnega pogleda na tovrstna besedila.«

2 Literarnoteoretična izhodišča o ljudskih pravljicah glede na UNS (2018)

Pravljice sodijo med kratka prozna besedila z ustaljeno strukturo (z uvodom, ki nakazuje problem; zapletom in vrhom: junakov odhod od doma, rešitvijo problema; v sklepu pravljice je opravljena naloga in srečen konec za junaka ter pravična kazen za negativni literarni lik) in nekaterimi temeljnimi značilnostmi (motivno-tematski elementi, pravljичni liki in njihova vloga, čudeži, neopredeljena prostor in čas, enodimenzionalnost).⁵

Razvrščanje pravljичnih besedil je mogoče vsaj na dva načina: glede na čas nastanka (ali zapisa) pravljice ali glede na funkcijo posameznih morfoloških ter snovno-tematskih elementov v njej. Prvi način je jasen, saj izhaja iz zgodovinsko pogojenih

⁴ V nadaljevanju Medved Udovič (1997) predstavlja različne opredelitve pravljic iz slovenske (npr. S. Trdina, M. Kmecl, J. Kos, A. Goljevšček, A. Slodnjak, J. Pogačnik, M. Matičetov, A. Žele) in svetovne (npr. V. Propp, A. Aarne in S. Thompson, A. Jolles) predvsem literarne, deloma tudi folkloristične teorije in izpelje model obravnave pravljичnega gradiva pri pouku slovenščine.

⁵ Osredinjamo se na pravljico kot književno vrsto in ne na pravljичno perspektivo, ta namreč termin pravljica oz. pravljичna perspektiva razširja na različne književne vrste (Kmecl 1996: 185).

dejstev (upoštevan je zgolj čas nastanka (v ljudskem slovstvu zapisa), pri čemer se tovrstno umeščanje sklicuje na periodizacijo po literarnozgodovinskih obdobjih), vendar je za bistvo pravljic manj poveden. Pri genološki delitvi se izrisujeta dve temeljni skupini: ljudske pravljice (ter njihova literarizirana varianta, kakor jih poimenuje M. Stanonik, 2006) in avtorske (klasične in sodobne) pravljice.

Že leta 1928 je Vladimir Propp v knjigi *Morfologija pravljice* (2005) objavil strukturalistična spoznanja o tem, da imajo vse čudežne pravljice (vsaj približno) enako strukturo, ki jo je predstavil s pomočjo funkcije (to je dejanj) književnih likov. Propp (2005: 34) ugotavlja, da »pravljica neredko pripisuje enaka dejanja različnim osebam.« Iz funkcij likov izpelje Propp trditev o dvojni naravi pravljic (Propp 2005: 35): »njeno presenetljivo raznovrstnost, pestrost in slikovitost ter po drugi strani njeno nič manj osupljivo enoličnost in ponovljivost.« V monografiji *Zgodovinske korenine čarobne pravljice* (prva izdaja 1948) je v sklepu Propp zapisal, da (Propp 2013: 312) »se kompozicijska enotnost pravljice ne skriva v kakšnih posebnostih človeške psihe in tudi ne v posebnosti umetniškega ustvarjanja, pač pa v zgodovinski stvarnosti preteklosti. To, kar zdaj pripovedujejo, so nekoč delali, uprizarjali, tisto, česar niso delali, pa so si predstavljali. Od teh dveh ciklusov prvi (obred) odmre prej kot drugi.« Pravljična struktura ima načeloma srečen konec za tiste literarne like, ki so dobri, ker je dobrot na koncu večinoma nagrajena, in usoden za zlobne, kajti kazen za tiste, ki niso dobri, sledi. Najpogosteje tisti, ki je bil pošten in dober, srečno živi do konca svoji dni. Pogosto se pravljica konča tudi s poroko in slavljem, torej se par poroči in mladoporočenca srečno živita do konca svojih dni, včasih je še dodano, da še danes srečno živita, če že nista umrla. Čeprav je pripovedovalec v pravljici večinoma tretjeoseben, se ta včasih konča prvoosebno (tudi jaz sem bil zraven), da bi zgodba zvenela verodostojno in mogoče. Pogosto so uporabljena tudi ljudska ali pravljična števila, to so števila, ki so jim ljudje že od nekdaj pripisovali čarobno moč, najpogosteje tri, sedem in devet kot pozitivna in trinajst kot izrazito negativno število.

Tudi Alenka Goljevšček govori v delu *Pravljice, kaj ste?* (1991) o štirih vrednostnih stalnicah, ki jih najdemo v pravljicah: izročnost (pravljični junak naloge ne izbere sam, temveč je zanj izbran ali določen), selstvo (potovanje je v pravljici nujnost, na to pravljično dimenzijo opozarja Max Lüthi), zajedalstvo (junak ne pride do srečnega konca z delom, to je v pravljicah prisotno bolj kot kazen, temveč pridobiva dobrine od drugih) in milenarizem (vera v odrešitev na Zemlji). Enodimenzionalnost kot najpomembnejšo lastnost pravljice je utemeljil že Max Lüthi v monografiji *Evropska pravljica: forma in narava* (prva izdaja 1947; 2011), pri čemer teoretik poudarja, da je odsotnost numinoznega njena očitna lastnost: v pravljicah liki iz realnega sveta v stiku z bitji iz onostranstva (ali transcendentalnimi silami) ne doživljajo posebnih občutkov in se zato vedejo do teh bitij enako, kakor se vedejo do realnih ljudi. Enodimenzionalnost torej pomeni, da se vse, kar je v pravljici stvarnega (realnega) in čudežnega (irealnega) prepleta v novito celoto. Realne osebe se družijo s pravljičnimi, živali, rastline in predmeti govorijo, ob tem pa bralec ne čuti nobenega začudenja. Vsi literarni liki živijo in delujejo torej v enem

samem svetu (v eni sami dimenziji). Čas v pravljicah teče sicer linearno (časovno zaporedno), a nas pogosti preskoki (na primer, da je nekdo sedem let potoval in o sami poti nič ne izvemo) ne motijo, enako je s starostjo človeških likov, ki nima pretiranega vpliva na razvoj zgodbe (na primer trije bratje gredo hkrati iskat neveste). Tudi prostor realnega in irealnega dogajanja se ne izmenjuje med realnim in irealnim, torej literarni liki ne poznajo meje prehoda iz enega sveta v drugega (iz realnega v irealni svet in spet nazaj), pravljичni svet je en sam. Maria Nikolajeva opozarja na kronotop, ki ga je povzela po Bahtinu, in je (Nikolajeva 1996: 122) »neločljiva medsebojna povezava prostora in časa«. V ljudskih pravljicah je dogajanje postavljeno v nedefinirano preteklost in v nek obči kraj (npr. nekoč, za devetimi gorami in devetimi vodami). Razdalje v pravljicah ne predstavljajo nikakršne ovire, saj je literarni lik kar »prestavljen« iz enega dogajalnega prostora na drugega ali pa je potovanje postavljeno v sfero čudežnega (napitek, leteči konj ipd.). Milena Mileva Blažič (2014) povzema teoretična izhodišča Jacka Zipesa iz monografije *Breaking the Magic Spell: Radical Theories of Folk and Fairy Tales* (1979) o memih, ki so (Blažič 2014: 80) »ideje ter asociacije, ki se jih takoj spomnimo ob formuli Nekoč davno ... /.../ [p]ravljice (so) po eni strani internacionalne oziroma univerzalne (nedoločeni čas in prostor, brez imen) in nacionalne po drugi strani, ker izražajo določeno kulturo, čas in prostor«. Perry Nodelman, ukvarja se s teorijo in didaktiko mladinske književnosti, v delu *The Pleasure of Children's Literature* (1996: 256–258) govori v okviru ljudske pravljice o karakterju, dogodkih, pomenu in strukturi, ki se kažejo kot pomembni elementi obravnavane književne vrste. Pri tem poudarja, da bralec v pravljici zlahka identificira pozitivne in negativne literarne like ter njihova pozitivna oz. negativna dejanja. Poudarja pravljичne značilnosti in izpostavlja tiste sestavine pravljic, ki so najprivlačnejše in jih mladi bralec za vselej poveže s pravljичnim izročilom.

3 Izbor ljudskih pravljic za obravnavo v OŠ

Ob upoštevanju ciljev, zapisanih v UNS (2018), je veliko različnih možnosti za izbiro bralnih gradiv, pri čemer je seveda nujno zavedanje, da niso vse pravljice oz. vse tovrstne zbirke namenjene učenkam in učencem v osnovni šoli.⁶ Za ohranjanje vedenja o kulturni dediščini (na kar opozarja tudi M. M. Blažič, 2019: 12), kamor ljudske pravljice nedvomno sodijo, je treba v izobraževalnem prostoru upoštevati starost naslovnika in njegov kognitivni razvoj oz. zmožnost otroške recepcije medijev, pri čemer opozarja Metka Kordigel Aberšek (2008: 70; povz. po Hawkins, 1977, B. Hodge in D. Tripp, 1986) na »koncept dveh vrst kriterijev za prepoznavanje novega kot domišljjsko ali kot resnično.« Notranje kriterije, kamor sodijo formalni in kontekstualni ključni signali, otrok prepozna prej (pravljica z vsemi značilnostmi), kakor zunanje kriterije, ki so zbirka izkušenj (Kordigel Aberšek 2008: 71) »ki si

⁶ Npr. znamenite in za odraslega bralca relevantne študijske knjižne zbirke slovenskih folklornih pripovedi Glasovi, katere urednica je Marija Stanonik (na spletni strani ZRC SAZU, Inštituta za slovensko narodopisje, je objavljena predstavitev knjižne zbirke, ki izhaja od leta 1988, doslej je izšlo že 51 knjig) ne moremo prištevati med gradiva za osnovnošolce.

jih otrok pridobi v socialnih interakcijah v realnem svetu in kot obseg njegovega znanja o tem, kakšen je realni svet in po katerih pravilih deluje.«

Upoštevanje teoretičnih izhodišč o pravljicah in ciljev, podanih v UNS (2018), ob izkazanem najpomembnejšem kriteriju kakovosti, je lahko dobro vodilo pri izboru pravljic za šolsko obravnavo:

- Izbiranje različnih pravljicnih tem in motivov, kar se seveda navezuje na starost mladega bralca/naslovnika.⁷
- Izbira različnih oblik knjig (slikanice, ilustrirane knjige), ki sledijo razvojni stopnji otrokovega bralnega razvoja (npr. dolžina besedila, količina ilustracij). Za drugo VIO je npr. pomembna knjižna zbirka *Zakladnica slovenskih pripovedi* (ta vključuje tudi drugo kratkoprozno ljudsko slovstvo, in sicer pripovedke in bajke), ki izhaja vse od leta 1999, knjige pa so urejene motivno-tematsko (npr. *Visoko v gorah, globoko v vodah*, 1999, *Zlatorogovi čudežni vrtovi*, 2004, *Rasla je jelka do neba*, 2012). Za prvo VIO so pomembne predvsem slikaniške izdaje pravljic, npr. knjižna zbirka *Iz zibelke* (le nekaj naslovov: *Od čarne kokoši*, 2004, *Pastorka in bela žena*, 2005, *O petelinu in cekinu*, 2008, *Jezernik*, 2009). Pomembno vlogo pri predstavljanju ljudskih pravljic imata tudi knjižni zbirki Mladinske knjige Čebelica (*Zlata ribica*, 1980, *Trije prašički*, ang. ljudska, 2015) in Velike slikanice (*Od lintverna*, 2012, *Rokavička*, ukr. ljudska, 2014, *Zverinice, pozdravljene!*, 2016, slednja je izbor iz zbirke *Zverinice iz Rezije*).
- Prostorska (geografska) razpršenost pravljic: npr. slovenske pravljice v evropskem kontekstu (npr. zbirka *Pravljice*, 2011, zbirka *Modrost pravljicne školjke*, 2015), pokrajinski princip pri obravnavi slovenskih pravljic. V slovenskem prostoru je precej zbirk, ki vsebujejo pravljice in pripovedke, zbrane po pokrajinskem ključu oz. po narečnih skupinah, navajamo jih le nekaj: *Narodne pravljice iz Prekmurja I. in II.* (1923 in 1928) sta zbrala Julij Kontler in Anton Hren Kompoljski, *Koroške narodne pripovedke* (1937) je zbral Vinko Möderndorfer (1937), *Sto belokranjskih* (1965) je zbral Lojze Zupanc, *Zverinice iz Rezije* (1973) je »ujel in udomačil« (navedba v kolofonu) Milko Matičetov. Nekatere zbirke so še ožje zastavljene, npr. Matija Valjavec je v zbirko *Narodne pripovetke – skupio u i oko Varaždina Matija Kračmanov Valjavec* (1858) uvrstil tudi nekaj slovenskih pravljic, *Slovenske pripovedke iz Motnika* (1874) Gašperja Križnika, *Povodni mož v Savinji* (1957) Jožeta Zupanca, *Bohinjske pravljice* (1999), v knjižnem jeziku in narečju jih je zapisala Marija Cvetek. Pri tem kriteriju velja upoštevati tudi raznolikosti, ki odsevajo v pravljicah, npr. vrsta hrane, ki jo jedo literarni liki (kruh, potica, meso, ribe, avtohtono sadje in zelenjava), oblačila (bogata, revna, celo raztrgana), stavbna kultura (grad, lesena hišica), pokrajinske značilnosti (gore, nižinski svet) ter za neko pokrajino

⁷ Igor Saksida (2019: 25) izpostavlja: »Načrtovanje pouka (izbor besedil, ciljev, metod itd.) mora upoštevati bralca ter njegov predstavi in čustveni svet.«

- tipične živali (medved, volk, ptica, riba) in rastline (smrekovi gozdovi, listnati gozdovi, travniki, močvirske rastline, zelišča).
- Jezikovna raznolikost: uporaba knjižnega jezika; uporaba knjižnega jezika z dodanimi narečnimi izrazi za ključne dogodke, osebe ipd.; narečni zapis ljudske pravljice.
 - Ljudske pravljice zaznamujejo arhetipi, te opredeljuje npr. Vladimir Biti (1997: 14) kot »razumevanje zgodovine skozi ciklično obnavljanje univerzalnih motivov, simbolov in njihovih shem.« Pri analizi izbranih pravljličnih besedil za šolsko rabo se je pokazalo, da se arhetipi nanašajo na literarne like (npr. dobra mati, hudobna mačeha), na literarne prostore, ki so pogosto povezani s potjo (prostori: npr. grad, gozd; pot: napredovanje ali nazadovanje), na nekatere motive (rojstvo oz. ponovno rojstvo, smrt, pogodba, nasvet in spoštovanje tega) in simbole (predvsem števila, rastline, živali, prostori, barve).

3.1 Značilnosti realističnih in čarobnih pravljic

Pravljice zajemajo dva vzorca besedil, realističnega in čudežnega. V realističnih pravljicah se celotno dogajanje giblje v mejah mogočega, opazni so odsotnost čudeža ali čarovnije, čudežnega predmeta in tipične pravljlične osebe. Zgled za ta pravljlični vzorec je npr. Pšenica – najlepši cvet (*Naj babica še pripoveduje?* 2010: 134–137), kjer sin z očetovo pomočjo reši zastavljene uganke, na koncu pa kralj spozna svojo zmoto o nekoristnosti starejših ljudi. Kot vzorčni primer za čarobno pravljico je npr. Zlata ptica (*Naj babica še pripoveduje?* 2010: 26–34), v kateri tretji sin, glavni junak, uspešno opravi nalogo. Že na straži edini zasači zlato ptico, ki odnaša kralju zlata jabolka; tudi na pot se odpravi šele tretji, a je edini, ki z medvedom deli hrano. Medved prepozna tretjega sina kot dobrega, zato mu pomaga pri vseh zapletih, čeprav ga kraljevič ne uboga povsem (po Proppu kršitev prepovedi). Zaradi medvedove čarovnije in prerokbe ter dobrote pa se zgodba vendarle zaključi v korist dobrega, pogumnega in poštenega tretjega sina (podeduje kraljestvo, poroči se s prelepo deklico, ima najboljšega konja in zlato ptico, ki najlepše poje), starejša brata pa sta zaradi vseh grdih dejanj kaznovana z izgonom iz kraljestva.

3.2 Značilni književni liki

Osebe iz realnega sveta in tipični pravljlični literarni liki. Že Propp je na vzorcu čarobnih pravljic opredelil 31 funkcij književnih likov glede na vršilce dogajanja (subjekte), to so načeloma samo glavni literarni liki, in objekte. Funkcije likov se logično grupirajo: škodljivci (delanje škode, bitka proti junaku, preganjanje), darovalci (pripravijo in izročijo čarobno sredstvo), pomočniki (pomagajo junaku pri premiku v prostoru ali kadar so v zagati ali pri metamorfozi ipd.), pogrešana oseba (postavljena je težka naloga, označevanje junaka, prepoznavanje, kaznovanje nasprotnika), junak (literarni lik, ki mora imeti heroične značilnosti, da uspešno reši zastavljeno nalogo), lažni junak (ki je na koncu vedno razkrinkan). V knjigi *Pravljica in stvarnost* (1995) je Monika Kropelj na podlagi pravljic in povedk

iz Štrekljeve zapuščine predstavila odsev resničnosti, ki se kaže predvsem pri prikazovanju gospodarskih razmer (npr. kmečko gospodarstvo, obrt, trgovina, hrana, gradnja stanovanj), družbenih razmer (npr. življenje, delo, igre, zabava, navade, znanje) in verovanj (prerokbe, smrt in onostranstvo, čarovništvo, krščanske prvine, kozmološke prvine). Pravljičice namreč kljub pravljlični motivaciji in perspektivi vsebujejo veliko realističnih prvin.

Ob analizi izbranih ljudskih pravljic iz navedenih zbirk se je pokazalo, da so človeški literarni liki, kadar gre za odrasle, velikokrat poimenovani po svojem poklicu (čevljar, mlinar, krčmar, drvar, gospodinja, dninarica – izrazita je tradicionalna delitev dela po spolu, kar izhaja iz zgodovinskih okoliščin) ali po družbenem položaju, ta je pogosto nakazan z vrsto prebivališča, po katerem ima oseba ime (graščak, graščakinja – grad, bajtar, bajtarica – lastnika zelo majhnega kmečkega posestva, kmet, kmetica – običajno lastnika večje kmetije, redkeje je navedena kombinacija reven kmet, kmetica). Otroci so poimenovani po opravilih (npr. pastir, pastirica), torej gre za funkcionalna poimenovanja, ali po sorodstvenih razmerjih (pastorka, tretji sin ipd.). Med pravljličnimi liki na Slovenskem so zelo pogoste vile: so dobre do ljudi tako dolgo, dokler so ljudje dobri do njih, pripisano jim je, da rade plešejo v mesečnih nočeh; škratje: največkrat so v pravljicah omenjeni v povezavi z obljubo (škrat služi nekemu človeku, ta pa mu v zameno obljubi nekaj dragocenega) ali z nagajivostjo (npr. hišni škrat natk, tudi netek) tudi z rudniki (pergmandlc); povodni možje: jezernik, ki živi v jezeru, vodovnik v rečnih brzicah in gestrin v vodnih vrtincih rek; zmaji (tudi triglavi); čarovniki. Divje in domače živali imajo pogosto vlogo človekovega pomočnika (npr. ptice napovedujejo vreme ali kažejo pot; bela kača s kronico obdari revno družino, ki jo hrani z mlekom; medved prinese gospodinji v zahvalo, ker mu je odstranila trn, zvrhano zibelko hrušk (motiv hvaležnega medveda); čudežna krava se vrne k hlapcu, ki z njo spoštljivo ravna; beli štrped, polh s sokoljimi krili, ki ponoči pomaga ljudem). Na točno določen dan (npr. na kresno noč) lahko živali napovedujejo človeku njegovo nadaljnjo življenjsko usodo. Značaj literarnih likov je v ljudskih pravljicah tipiziran, kar pomeni, da imajo v različnih pravljicah enaki literarni liki enako ali zelo podobno vlogo: na primer vse mačehe v pravljicah so zlobne, vse pastorka so dobre; tretji sin ali tretja hči izpolni nalogo, ker najbolj spoštuje starše in je tudi dobrega srca; kmet je vedno deloven. Gre torej za polarizacijo dobrega in zla.

3.3 Književni čas in prostor

V pravljicah nista natančno podana, pogosto sta v pravljici omenjena kar na začetku, celo mimogrede. Za predstavitev književnega časa je navedenih nekaj tipičnih primerov iz zbirke *Slovenske pravljice* (2008): »Nekoč je bila tako lepa deklica /.../« (Pripovedka o Soncu in Nasti, 2008: 49); »Štirje godci, ki so hodili od vasi do vasi in godli po gostilnah ter se tako preživljali, so prišli nekega večera /.../« (O štirih godcih, 2008: 503). Za predstavitev časa iz zakladnice svetovnih pravljic, so navedeni primeri iz zbirke *Modrost pravljlične školjke* (2015): »Nekoč, pred davnimi časi, tako daleč nazaj, da ni moglo biti dolgo po tistem, ko sta po zemlji še hodila prvi moški in prva ženska /.../« (Od kod so prišle zgodbe, 2015: 9); »Nekoč

pred davnim časom, ki ni bil nikakršen čas /.../« (Vranja vila, 2015: 97); »Davno, davno, ko so na tem otoku komaj začeli šteti čas /.../« (Harfa na vodi, 2015: 138). V vseh navedenih začetkih se pojavi to, da želijo pravljice nakazati književni čas: ljudska pravljica torej govori o davnih časih in ni postavljena v čas našega življenja (se ne dogaja v sedanjosti). V pravljičah se zgodi marsikaj čudežnega, a s tem, ko je začetek postavljen v neko davno preteklost, zveni, kakor da se je vse, kar je opisano, nekoč tudi v resnici zgodilo. V ljudskih pravljičah zasledimo tudi začetek »nekoč je živel/-a in nekoč ni živel/-a« ki bralca prepričuje, da je hkrati vse res in ni res. Dogajalni čas v pravljičah izvemo večinoma iz opisa letnih časov (npr. bila je huda zima), včasih izvemo, da se je nekaj dogajalo določen čas (npr. tri dni in tri noči, sedem let). Tak čas seveda ni zgodovinsko določljiv, izvemo pa, koliko časa je dogajanje trajalo. Mestoma je treba upoštevati več dejstev in jih sestaviti, npr. v pravljici Pastirček (*Babica pripoveduje*, 2005: 67): »Svoje dni je pasel majhen deček /.../. Bilo je popoldne in pekoče sonce je pripekalo na zemljo. /.../ Splezal je na bližnjo lipo, nalomil prav košatih vej /.../.«⁸

Za književni prostor so v pravljičah pomembna razmerja mesto-vas; hrib-dolina; poseljeno-nenaseljeno območje ipd. To so makrolokacije (Šmitek 2007: 5),⁹ ki so obči prostori, velikokrat pa imajo simbolni pomen. Kot primer podajamo grad kot književni prostor: lahko je nekaj pozitivnega ali nekaj negativnega,¹⁰ hkrati je tudi simbol bogastva, to pa na začetku pravljice nikakor ni dober znak, saj so bogataši običajno v vlogi negativnih likov, so ošabni in trdosrčni; njim v opoziciji so revni literarni liki, revščina pa je atribut poštenosti in dobrote. Med vrstami gradov velja posebej izpostaviti še podvodni, večinoma stekleni grad, povezan s povodnim možem; hudičev grad, kjer pogosto straši (npr. Zakleti grad, *Za devetimi gorami*, 2011: 174–177), ali zakleti grad, ki ima prebivalce z nadnaravno oz. čudežno močjo (že omenjena pravljica O štirih godcih); grad je lahko predstavljen kot simbol moči, ker je velik in vanj ni mogoče vstopiti nepovabljen; lahko pa pomeni tudi osamljenost, ker je nedostopen, oddaljen, stoji na samem, je torej ločen od preostalega sveta.

Ne nazadnje se na pravljlični književni prostor navezuje naslov zbirke pravljič *Za devetimi gorami: slovenske ljudske pravljice* (2011), ki jih je na novo povedala Anja Štefan (2011: 215): »Želela sem ustvariti knjigo slovenskih pripovedi, ki bo motivno raznovrstna, živa in berljiva, želela sem najti način, ki bo do gradiva spoštljiv in hkrati ploden za njegovo nadaljnje življenje.«

3.4 Prepovedi, zapovedi in prerokbe

Ena temeljnih lastnosti pravljice so tudi prepovedi, zapovedi in prerokbe. Prepovedi so neke vrste preizkušnja, le tisti, ki prepoved spoštuje, preživi ali pa je za upogljivost

⁸ Lipa lahko doseže starost do 500 let, če ima prostor (da ne raste v gozdu), razvije zelo veliko krošnjo in zraste tudi do 40 metrov v višino; najbolj košata je poleti, njeni listi so dolgi okrog 15 centimetrov (Gozd in gozdarstvo, 2018).

⁹ Kadar gre za mikrolokacijo, pri kateri je podano konkretno geografsko ime, besedilo navadno sodi med pripovedke in ne med pravljice.

¹⁰ Najbrž je – vsaj v pravljličnem miljeju – zaradi Walta Disneya najbolj prepoznaven grad Neuschwanstein pri Münchnu, ki je postal simbol pravljličnih gradov.

nagrajen. Zapovedi so povezane z navodili, ki jih tisti stranski literarni liki, imenovani so pomočniki (torej pomagajo glavnemu liku), izrečejo glavnemu liku (kakor v že omenjeni Zlati ptici). Prerokbe se v pravljicah vedno uresničujejo, pa naj se kdorkoli še tako trudi, da se ne bi; povezane so z usodo glavnega lika. V pravljicah je precej pogosta metamorfoza: človek je zaradi neke kazni spremenjen v žival, če pa njegov pomočnik opravi (navadno tri) dobra dejanja, se spremeni nazaj v človeka. Zanimivo je, da navadno ni tisti, ki doživi preobrazbo, predhodno sprožil dogodkov, ki so do preobrazbe pripeljali (npr. Janček-ježek se spremeni zaradi materinih besed, ki se uresničujejo; sam pa krši materino prepoved).

3.5 Čudeži in čudežna sredstva

V pravljici se zgodijo čudeži na točno določenem mestu in ob točno določenem času, pri čemer glavni lik večinoma dobi čudežni predmet, napoj ali kakšno drugo sredstvo, ki mu v najtežjih trenutkih pomaga pozitivno rešiti nalogo. Čudež je v pravljici sprejet kot nekaj povsem običajnega, ali kakor pravi Metka Kordigel (1991: 35): »Pravljica neločljivo spaja realni vsakdanji svet z nevsakdanjim, čudežnim. Oba svetova tvorita neločljivo celoto. To pa je tipično otroški pogled na svet.« Čudež oz. čudežno sredstvo lahko pridobi le tisti, ki je dober in pomaga, npr. izroči zadnji košček kruha ali vode, nekomu pomaga, držati se mora prepovedi, zapovedi ali prerokb, ki so v pravljici predhodno izrečene.

4 Sklep

Pri predstavitvi pravljicnih elementov so upoštevane morfološke značilnosti te kratkoprozne književne vrste, ki jih zamejujejo izbira motivno-tematskih prvin; uporaba tipiziranih literarnih likov (človeških, pravljicnih, npr. škratov, vil, živali s čudežno močjo ipd.); splošnih književnih prostorov (npr. jasa, gozd, grad, vas ...), ki niso poimenovani z realnim geografskim imenom; nedoločljivega književnega časa; čudežev ipd. Velikokrat se pravljica ponovi trikrat: najprej rešuje nalogo najstarejši otrok, nato srednji, vendar je ne rešita pozitivno, šele tretji, ki ima attribute pravljicnega junaka (dobrota, poštenost, pogum), reši nalogo. V obravnavanih pravljicah so zanimivi obči dogajalni prostori (steklena gora, podvodni grad, gozd, travnik, revna kočja), posebno moč (navadno izven naselij) imajo križišča ali v naseljih pomembni predmeti ali rastline, ki označujejo osrednji vaški prostor (npr. studenec, lipa). Pravljicni liki se srečujejo z realnimi osebami, z njimi sklepajo prijateljstva in zaveznitva, negativci pa vedno okrog sebe trosijo le zlo, zato so na koncu tudi kaznovani.

Ob izpostavitvi nekaterih pomembnih pravljicnih elementov se ponujajo seveda tudi drugačne obravnave, npr.:

- Obravnava različic iste teme, npr. otrokovo (dekličino/dečkovo/Petrovo) dobroto, ki jo vile nagradijo: Vile in zdravilne rože, *Za devetimi gorami*, 2011 (vile deklici pokažejo vse zdravilne rastline); Pastirček, *Babica pripoveduje*,

- 2005 (vile dečku podarijo živino, ne bi se smel ozreti); slikanica Franceta Bevka in Marjana Mančka: *Peter Klepec* (deček pridobi nadnaravno moč).
- Obravnava istega motiva v različnih pravljičah, npr. motiv duha iz steklenice: v *Zgodbi o ribiču in duhu* iz zbirke *Tisoč in ena noč*, 2015, v *Zlatih Grimmovih pravljičah*, 2012, z naslovom *Duh iz steklenice* in v *Grdini pod kamnom* v *Zverinicah iz Rezije*, 2010, kjer je pošast literarni lik namesto hudobnega duha.

Spoznavanje ljudskih pravljič v osnovni šoli pomeni spoznavanje kulturne dediščine človeštva, ki je bilo najprej pripovedovano/pisano za odrasle bralce. Kadar so pravljice izbrane z mislijo na otrokovo zmožnost razumevanja tovrstnega gradiva, je njihova obravnava pri pouku književnosti lahko privlačno berivo, čeprav pravljice pripovedujejo o davnih časih za devetimi gorami, ko je bil svet drugačen in življenje veliko bolj čudežno.

Viri

Babica pripoveduje: Slovenske ljudske pripovedi, 2005. Izbrala in uredila Kristina Brenkova. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Deteljica).

Modrost pravljične školjke: Izbor svetovnih pravljič, 2015. Izbrala in spremno besedo napisala Dragica Haramija. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Domače branje: Knjiga pred nosom).

Naj babica še pripoveduje?: Slovenske ljudske pravljice, pripovedke in pesmi, 2010. Izbrala in spremno besedo napisala Metka Kordigel Aberšek. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Domače branje: Knjiga pred nosom).

Pravljice, 2011. Izbrala in prevedla Kristina Brenkova. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Zlata ptica).

Slovenske pravljice, 2008. Izbrala in uredila Jana Unuk. Ljubljana: Nova revija (Zbirka Pravljice / Nova revija).

Za devetimi gorami: slovenske ljudske pravljice, 2011. Izbrala in posodobila Anja Štefan. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Zlata ptica).

Zverinice iz Rezije, 2010. Zapisal in izbral Milko Matičetov. Ljubljana: Mladinska knjiga (2. prenovljeni natis).

Literatura

Blažič, Milena Mileva, 2014: *Skriti pomeni pravljič: od svilne do jantarne poti*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Blažič, Milena Mileva, 2019: Učni načrt za slovenščino v osnovni šoli (2011) v luči sodobnih pogledov na pouk mladinske književnosti. *Jezik in slovstvo* 64/1. 11–19.

Drevesa: Lipa. Gozd in gozdarstvo: <<https://www.gozd-les.com/slovenski-gozdovi/drevesa/lipa>>. (Dostop 27. 12. 2018.)

Glasovi. Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU: <<https://isn2.zrc-sazu.si/sl/publikacije/glasovi#v>>. (Dostop 14. 12. 2018.)

- Goljevšček, Alenka, 1982: *Mit in slovenska ljudska pesem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Goljevšček, Alenka, 1991: *Pravljice, kaj ste?*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Haramija, Dragica, 2012: Tipologija pravljic na Slovenskem. *Otrok in knjiga* 39/83. 12–23.
- Kmecl, Matjaž, 1996: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Založba M&N.
- Kobe, Marjana, 1987: *Pogledi na mladinsko književnost*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kobe, Marjana, 1999: Sodobna pravljica. *Otrok in knjiga* 26/47. 5–11.
- Kordigel Aberšek, Metka, 2008: *Didaktika mladinske književnosti*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Kordigel, Metka, 1991: Pravljica in otroška fantazija ali kako je postalo razmišljanje Charlotte Bühler za književno vzgojo aktualnejše kot je bilo kdajkoli poprej. *Otrok in knjiga* 18/32. 34–42.
- Lüthi, Max, 2011: *Evropska pravljica: forma in narava*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Matičetov, Milko, 1955: K drugi izdaji slovenskih pravljic. *Slovenske narodne pravljice*. Izbral in uredil Alojzij Bolhar. Ljubljana: Mladinska knjiga. 199–202.
- Medved Udovič, Vida, 1997: Pravljica v šolski praksi. *Pedagoška obzorja* 12/3–4. 103–124.
- Medved Udovič, Vida, 2019: Književni pouk v osnovni šoli med tradicijo in sodobnostjo. Oživiljanje žanrov slovstvene folklore pri mladih bralcih. *Jezik in slovstvo* 64/1. 29–38.
- Nikolajeva, Maria, 1996: *Children's Literature Comes of Age*. New York, London: Garland Publishing.
- Nodelman, Perry, 1996: *The Pleasure of Children's Literature*. New York: Longman.
- Propp, Vladimir Jakovljevič 2005: *Morfologija pravljice*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Propp, Vladimir Jakovljevič, 2013: *Zgodovinske korenine čarobne pravljice*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Saksida, Igor, 2019: Izhodišča in posledice komunikacijskega in tradicionalnega načrtovanja pouka književnosti. *Jezik in slovstvo* 64/1. 21–28.
- Saksida, Igor, 2001: Mladinska književnost. *Slovenska književnost III*. Ljubljana: DZS. 403–468.
- Slovenščina: Učni načrt* (posodobljena izdaja, 2018). Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport, Zavod RS za šolstvo: <http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/podrocje/os/prenovljeni_UN/UN_slovenscina.pdf>. (Dostop 13. 12. 2018.)
- Stanonik, Marija, 1999: Slovenska slovstvena folklor. Ljubljana: DZS (Zbirka Klasje).
- Stanonik, Marija, 2001: *Teoretični oris slovstvene folklore*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Stanonik, Marija, 2006: *Procesualnost slovstvene folklore: slovenska nesnovna kulturna dediščina*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Šmitek, Zmago, 2007: Uvod. *Videnja pokrajine: naravni in namišljeni prostori v slovenskem ljudskem izročilu*. Radovljica: Didakta (Zbirka Zakladnica slovenskih pripovedi).